

DIZNIZACIJA DETINJSTVA I MLADOSTI U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

APSTRAKT: *Diznjevski stripovi, slikovnice i crtani filmovi, stripovi Marvel produkcije i krimi romani, bili su deo svakodnevice dece i mladih u socijalističkoj Jugoslaviji. Pored toga što je omogućavanje ovih vidova amerikanizacije služilo da se pokaže Zapadu koliko je jugoslovenski sistem liberalan, ono je imalo i unutrašnju namenu – da se „pakovanjem“ ideološki poželjnih sadržaja u „kapitalističku formu“ pridobiju mladi za ideje koje je propagirala vlast.*

Ključne reči: amerikanizacija, detinjstvo u socijalizmu, Volt Dizni, stripovi, krimi romani, *Playboy*

U socijalističkoj Jugoslaviji, velika pažnja posvećivana je vaspitavanju mladih u duhu komunizma i negovanju tradicija narodnooslobodilačke borbe (NOB) u najrazličitijim formama, od politizovanja obrazovanja do programiranja slobodnog vremena. Svi učenici su već u prvom razredu osnovne škole na Dan Republike, ne savladavši ni sva slova, postajali članovi pionirske organizacije, uz ritualno polaganje Pionirske zakletve i dobijanje pionirskih knjižica koje su bile crvene boje, kao i partijske. Simboli jugoslovenske stvarnosti – Tito, Partija, partizani i revolucija, bili su prisutni u nazivima škola, u udžbenicima, lektiri, nastavnim planovima i programima...¹ O ideologizaciji detinjstva svedoči i činjenica da je, na primer, u bukvaru slovo M simbolisala mama, ali je slovo T često simbolisao Tito, a ne tata.² Generalno, kult Tita bio je prisutan u različitim segmentima detinjstva, što se vidi i po pisanju dečije štampe.³ I ekskurzije su imale

¹ P. Vučetić, *Живот у социјализму 1945–1980*, Београд 2011, 18–19; М. Јовановић, *У лавиринту традиција: од 'Св. Саве' до 'Митраљете' и 'Ђућка' (Савремени називи основних школа у Србији)*, Годишњак за друштвену историју, IV, 1, 1997, 101–103.

² R. Vučetić, *ABC Textbook and Ideological Indoctrination of Children: 'Socialism Tailor-made for Man' or 'Child Tailor-made for Socialism'*, *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century* (S. Naumović, M. Jovanović, eds.), Belgrade–Graz 2001, 254.

³ Опширније о культу Тита у образовању деце у: О. Милосављевић, *Отац – генје – љубимач: Культ владара – најтрајнији образац васпитања деце*, у: *Жене и деца: Србија у модернизацијским процесима XIX и XX века*, 4, Београд 2006, 188–291.

jak ideološki pečat, pa se najčešće putovalo „stazama bratstva i jedinstva“, ili „stazama revolucije“ – u Titovo rodno mesto Kumrovec, ali i u Jajce, Jasenovac, na Sutjesku, Kozaru, Kadinjaču i dr. Neraskidive veze između dece i tekovina NOB-a pod vođstvom partizanskog pokreta naglašavane su u svakoj prilici.⁴ Pogledi na svet najmladih, koji su po pravilu specifični i ispunjeni znatiželjom i istraživačkim duhom, tako su usklađivani i izjednačavani sa strogo uokvirenim pogledima odraslih, tačnije vlasti.

I u takvoj situaciji svojevrsne sakralizacije rata, revolucije, obnove, izgradnje i stvaranja novog čoveka, a uz budno kontrolisano školovanje i privatnost, ipak su postajali načini „bega“ u detinjstvo i mladost, izvan partijskih stega.

Deca širom Jugoslavije igrala su se partizana i Nemaca, ali, pod uticajem vestern filmova i stripova, i kauboja i Indijanaca. Veliki uticaj filma i stripa stvorio je i od Tarzana uzor mnogim dečacima, koji su se verali po drveću i trudili da zvucima dočaraju legendarnog Džonija Vajsmilera. Tu je bila i „indijanska vatra“, relativno bolna dečija igra, podstaknuta čitanjem vestern-romana i gledanjem vesterna. Po sećanjima onih koji su je iskusili, radilo se o zavrtnanju i istezanju kože ruke od ispod lakta, kao da se cedi veš. Tada bi koža „pekla poput vatre, no bilo je pitanje časti ne pisnuti i sve podnijeti sa indijanskim mirom i dostojanstvom“.⁵

Vrteo se i hula-hop, još jedna američka novotarija iz 1950-ih, dečaci su dizali devojkicama suknje uz pobedonosni uzvik „slike iz Amerike“, a devojčice su igrale i igru lastišom, uz pevanje pesme „Ema-esesa-esesa-pipija...“. Iako je mali broj onih koji su pevali ovu razbrajalicu bio toga svestan, radilo se o čudnom vidu amerikanizacije, odnosno američkog uticaja – „Ema-esesa...“ bilo je, naime, spelovanje reči „Misisipi“ (po pravilima spelovanja, ono je trebalo da glasi „em-aj-es-es-aj-pi-pi-aj“), prispelo u Jugoslaviju možda zahvaljujući nekoj od pesama koju su doneli američki vojnici za vreme rata. „Ema-esesa“ je, po sećanju pisca Vladimira Arsenijevića, predstavljala još jednu američku stvar „u paketu sa Trumanovim jajima, žvakama s cimetom, pirinčem iz Južne Karoline i prvim džez pločama“.⁶

Igre poput „kauboja i Indijanaca“, Tarzana, hula-hopa, indijanske vatre, ili razbrajalice „Ema esesa...“, ukazivale su da proces amerikanizacije obuhvata i najmlađe, dosežući svoje vrhove, i ostavljajući najdublje tragove, u diznizaciji dečije socijalističke svakodnevice u Jugoslaviji.

Na decu i njihovo formiranje uvek utiču roditelji i društvo, a preko njih i dominantne ideologije.⁷ U socijalističkim zemljama, komunistička ideologija, za-

⁴ С. Петровић-Тодосијевић, „На трагу безбрижности под плаштом безимености: деца и детињство између трајног и новог“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (пр. М. Ристовић), 235–236.

⁵ N. Opačić, „Američki san“, *Vijenac*, vr. 391, 26. veljače 2009.

<http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac391.nsf/AllWebDocs/Americki_san> (4. januar 2011)

⁶ V. Arsenijević, *Ema esesa...*, Leksikon YU mitologije, Beograd 2004, 127.

⁷ J. Zornado, *Inventing the Child. Culture, Ideology, and the Story of Childhood*, New York 2001, 139.

hvaljujući tome, nije imala konkurenciju. Sigurno je, naravno, da je u komunističkim zemljama bilo i roditelja s čvrstim antikomunističkim uverenjima, ali je pitanje ko se od njih usuđivao da decu „prevaspitava“ u odnosu na ono što su im nametali društvo i škola. U Jugoslaviji je, međutim, zahvaljujući njenom stalnom balansiranju između Istoka i Zapada, i stalnom okretanju Zapadu, naročito kada je popularna kultura u pitanju, situacija bila drugačija. Deca koja su polagala Pionirsku zakletvu, nosila crvene pionirske marame i kape „titovke“, imala su i detinjstvo u kome je bila prisutna Diznijeva magija, koja ih je uvodila u neku drugu realnost i u svet fantazije, pa, kako će se ispostaviti, i u svet kapitalizma.

Volt Dizni, tvorac legendarnih junaka Mikija Mause i Paje Patka, svakako spada u jednu od američkih, ali i svetskih ikona 20. veka. Njegova ogromna produkcija obuhvatala je film, strip, štampu, televiziju, Diznilend, igračke i „prateću ikonografiju“, poput svezaka, olovaka, značaka, postera ili sličica za albume, i sve to stizalo je u različite krajeve sveta, što je Diznija činilo pogodnim medijumom za širenje američke propagande. Saradnja Volta Diznija sa američkom državom u propagandnim poslovima započela je za vreme Drugog svetskog rata. O njegovom „ratnom“ angažmanu danas najupečatljivije svedoči DVD kolekcija *Na borbenoj liniji (On the front Lines)*, koja sadrži 32 crtana filma propagandnog karaktera⁸, kojima je Dizni, kroz svoje junake (a najviše Paju Patka) propagirao mobilizaciju i odlazak u vojsku, ukazivao na pravilno ponašanje na *homefrontu* i upozoravao šta može da snađe Ameriku ukoliko izgubi rat.⁹ Posle rata, Volt Dizni je preuzeo i ulogu hladnoratovskog ratnika, pa je bio među onima koji su u vreme progona komunista od Komiteta za neameričke delatnosti (HUAC-a) tražili da ova institucija pojača svoje prisustvo i u Holivudu.¹⁰

Njegov hladnoratovski angažman nije se završio samo na denunciranju potencijalnih komunista nego i na aktivnom delovanju u tzv. kulturnoj diplomatiji. Pošto je američka administracija brzo uvidela da radikalna i ogoljena filmska hladnoratovska propaganda slabo prolazi u Evropi, krenulo se u pravcu osvajanja „srca i duše“ na sofisticiraniji način. Ispostavilo se da je bilo lakše svet zavoditi i očaravati Diznijem ili filmovima kao što su *Praznik u Rimu* i *Čarobnjak iz Oza*, nego ogoljenom hladnoratovskom retorikom. Tako se Volt Dizni našao na listi filmskih radnika od kojih se očekivala, i dobijala, „prijateljska pomoć“ američkoj vladi.¹¹

⁸ Među najpoznatije spadaju *Der Führer's Face* (1942), za koji je dobio i Oskara, *Donald Gets Drafted* (1942), *Education for Death – The Making of Nazi* (1943), *The Spirit of '43* (1943), *Commando Duck* (1944).

⁹ Opširnije u: A. Rafailović, *Diznijev studio i američka ratna propaganda 1941–1945. godine: mobilizacija Unutrašnjeg fronta*, Beograd 2009 (diplomski rad). Videti i: D. von Riedeman, „Toons at War: Walt Disney Studios Propaganda during the WWII“

<<http://www.suite101.com/content/toons-at-war-a16899>>, „Disney Goes to War“

<<http://www.skylighters.org/disney>> i „Disney's World War II Propaganda“

<http://www.en.wikipedia.org/wiki/Walt_Disney's_World_War_II_Propaganda_Production>

¹⁰ J. Zornado, *Inventing the Child...*, 150–152.

¹¹ F. S. Saunders, *The Cultural Cold War. The CIA and the World of Arts and Letters*, New York 2000, 288–289.

Osim što je bio jedan od simbola Amerike, Volt Dizni je bio i jedan od simbola potrošačkog društva, zahvaljujući obilju proizvoda koje je njegova kompanija nudila. Potrošačko društvo je imalo i svoje junake, od kojih su možda najupečatljiviji upravo Dizniji, pa otuda ne čudi što se proces *diznizacije* posmatra i kao deo globalizacije i uspona potrošačkog društva, zajedno sa procesima *mekdonaldizacije* ili *kokakolonizacije*, koji su, svi zajedno, vezani za potrošnju i za Ameriku i američki kulturni imperijalizam.¹²

Teoretičari koji su se bavili amerikanizacijom, američkim kulturnim imperijalizmom i globalizacijom, posebno ističu, sagledavajući celinu učinka Volta Diznija, da osnovni narativi njegovih stripova reflektuju imperijalistički pogled na svet, kao i da njegova dela promovišu kapitalističke vrednosti.¹³ Jedna od najznačajnijih studija o ovoj temi je *Kako čitati Paju Patka: imperijalistička ideologija u Diznjevom stripu*, objavljena u Čileu 1971, u kojoj su autori Arijel Dorfman i Arman Matelar pokazali da se iza nasmejanih likova Diznjevih junaka kriju kapitalistička ideologija i kapitalističke i imperijalističke vrednosti, odnosno da je Paja Patak jedna vrsta oružja američkog imperijalizma uperenog prema Trećem svetu i nerazvijenim zemljama uopšte.¹⁴

Da bi to ilustrovali, autori ove studije ukazali su da se kod Diznija Baja Patak stalno kupu u zlatu i dolarima, a da u Patkovgradu svi voze dobre automobile, ali, po potrebi, i avione, podmornice, rakete i helikoptere. U Diznjevim stripovima se gotovo nikad ne vidi da neko nešto radi, ali zato svi stalno nešto kupuju i uživaju u blagodetima potrošačkog društva.¹⁵ I glavni junak, Paja Patak, iako predstavljen kao osoba bez posla, nikad nema problem sa računima ili oskudicom. Štaviše, okružen je obiljem, stalno nešto kupuje, vozi auto, ide na putovanja.¹⁶

Osnovnim narativima i karakterizacijom likova, Volt Dizni je, dakle, propagandno uprošćeno, ali upravo zbog uprošćenosti efektno, širio ideje o *američkom načinu života*, a Paja Patak je, kao idealan junak, iz situacije u situaciju živeo *američki san*, koji je posredstvom crtanih filmova, stripova, knjiga i igračka, stizao do dece širom sveta. To Amerika i nije krila, što, uz ostalo, potvrđuje i tekst *Paja Patak i diplomatija* iz 1950. godine, u kome se analizirala upotreba Holivuda i američke popularne kulture u sprečavanju „komunističkog imperijalizma“.¹⁷ Po autoru ovog teksta, Holivud bi trebalo da bude glavni grad Maršalovog plana ideja, sa državicima i humanitarcima poput Volta Diznija i Džona Forda, a gde bi Paja Patak bio „svetski diplomata“.¹⁸

¹² A. Bryman, *The Disneyization of Society*, London–Thousand Oaks–New Delhi 2004, 3–4.

¹³ W. H. Maring, *How American is Globalization*, Baltimore 2006, 49.

¹⁴ A. Dorfman, A. Mattelart, *How to Read Donald Duck: Imperialist Ideology of the Disney Comic*, New York 1991, 11.

¹⁵ Isto, 63–64.

¹⁶ Isto, 70–71.

¹⁷ W. F. Wanger, *Donald Duck and Diplomacy*, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 14, No. 3 (Autumn, 1950), 443–452.

¹⁸ Isto, 452.

Takav Paja Patak, promoter *američkog sna*, brzo je našao svoje mesto i na posleratnim jugoslovenskim prostorima. Dizni se, sa Pajom Patkom, pojavio u komunističkoj Jugoslaviji februara 1951, od kada *NIN* svake nedelje objavljuje strip o njemu.¹⁹ Iste godine i partijski list *Borba* donosi strip-verziju *Alise u zemlji čuda*, a 1952. Paja Patak se vraća i na stranice *Politike*, na kojima je „živeo“ i u vreme Kraljevine Jugoslavije.²⁰ Sa Diznijem je, 5. januara 1952, obnovljen i *Politikin zabavnik*, kada počinje ponovo da izlazi u sasvim izmenjenim političkim i ideološkim prilikama.²¹

Uvid u dnevni list *Politika*, kao jedan od najčitanijih dnevnih štampanih medija u Jugoslaviji,²² pokazuje da je Dizni u ovom listu 60-ih godina bio svakodnevno prisutan kroz Mikija Mause, Paju Patka i rubriku *Čuda prirode*. Ova rubrika, samo pod nazivom *Nepoznata priroda*, objavljivana je svakodnevno i u zagrebačkom *Vjesniku*. Osim objavljivanja Diznijevih stripova u dnevnim novinama i *Politikinom zabavniku*, od novembra 1966, svakog četvrtka, počeo je da izlazi i *Mikijev zabavnik*.²³ Proces „diznizacije“ je time dobio i na kvantitetu, a postojanje specijalizovanih izdanja stripova s Diznijevim junacima potvrdilo je da je Jugoslavija Dizniju širom otvorila vrata.

Osim prisustva u štampi, Diznijeva dela su rano počela da se objavljuju u Jugoslaviji i kao slikovnice i knjige. Prva Diznijeva slikovnica u posleratnom periodu štampana je u Zagrebu 1951. godine. Radilo se o *Snježani i sedam patuljaka* u izdanju Pionirske zastave,²⁴ a potom 1952. beogradsko izdavačko preduzeće Duga počinje da izdaje seriju Diznijevih stripova i slikovnica.²⁵ Na osnovu *Kataloga knjiga na jezicima jugoslovenskih naroda*, u periodu od 1951, kada je izašla prva Diznijeva knjiga, do 1970, u Jugoslaviji je objavljeno 204 naslova Diznijevih knjiga, slikovnica i stripova.²⁶

Šezdesetih godina je, kao „bestseler jugoslovenske izdavačke produkcije“, reklamirana i Diznijeva knjiga *Svet prirode*, rađena prema seriji njegovih filmova *Istinite priče iz prirode*. O popularnosti i traženosti ove knjige svedoči podatak da su „izašla tri izdanja i rasprodata u rekordnom vremenu u 150.000 primeraka“.²⁷ Veliku popularnost imala je i biblioteka Diznilend, u okviru koje su

¹⁹ Zoran Janjetović navodi da se Diznijevi stripovi pojavljuju u Jugoslaviji već 1950, ali ne navodi tačno kada i gde. – Z. Janjetović, *Od Internacionale do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991*, Beograd 2011, 263.

²⁰ П. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965*, Београд 1996, 477.

²¹ В. Павковић, *Наши слатки стрип*, Београд 2003, 110.

²² Prema podacima za 1959, dnevni list *Borba* je imao tiraž od 255.000, a *Politika* 300.000. – IAB, GK SKS Beograd, K-160, Informacija o korišćenju štampe, radija i televizije, 4. februar 1960.

²³ *Политика*, 16. октобар 1966, 29.

²⁴ *Katalog knjiga na jezicima jugoslovenskih naroda 1868–1972*, III tom, Beograd 1975, 575.

²⁵ *Miki, Šilja i crni biseri, Miki i Aladinova lampa, Paja Patak i blago Vikinga, Mali Hjavata i priča plemena Apaša...*, Isto, 570–573.

²⁶ Isto, 566–578.

²⁷ *Политика*, 11. децембар 1966, 36.

objavljene „knjige iz carstva Diznijeve mašte“: *Diznilend, Meri Popins, Točkovi, mašine, motori, Od Ikara do kosmonauta i Od splava do atomskog broda*.²⁸

Pored novinskih kioska, biblioteka, knjižara i bioskopskih dvorana, Volt Dizni je šezdesetih stigao i u medij u usponu – televiziju. Serija *Diznilend* počela je da se prikazuje u septembru 1966, a već tada je Paja Patak izdvojen kao najpozitivniji junak uz ocenu da „često u Paji Patku ima više ljudske karakterologije, čovečanskog, nego u mnoštvu živih lica čije fizionomije mali ekran svake večeri dovodi u naše domove“.²⁹ Situacija da se Paja Patak u Americi označavao kao „svetski diplomata“ u misiji sprečavanja „komunističkog imperijalizma“, a da ga je jugoslovenska kritika, u novinama pod kontrolom komunističke vlasti, videla krajnje pozitivno, više je nego paradoksalna. Dodatno je provokativno da kritičar u Paji Patku prepoznaje više „čovečanskog nego u mnoštvu živih lica čije fizionomije mali ekran svake večeri dovodi u naše domove“, budući da su se „svake večeri“, posredstvom malog ekrana, u jugoslovenske domove dovodili i vodeći političari.

Da su američki crtani filmovi, i to ne samo Dizniji, postali deo dečije svakodnevice u Jugoslaviji svedoči niz napisa u štampi. Tako, na primer, 1967. do čitalaca stiže informacija da će na repertoaru i dalje biti „standardni američki crtani filmovi“, što se potpuno razlikovalo od prilika u ostalim istočnoevropskim zemljama.³⁰ Termin „standardni“ sugerisao je da su se oni, na neki način, podrazumevali i da su bili deo tekućeg TV repertoara. Popularnost i poštovanje Volta Diznija u Jugoslaviji potvrđeni su i prilikom njegove smrti 1966. velikim publicitetom tog događaja u celokupnoj jugoslovenskoj štampi, kao i nekrolozima i tekstovima o njemu, čiji su autori bili mnogi ugledni umetnici, poput oskarovca Dušana Vukotića, slikara Peđe Milosavljevića, pesnika Dušana Radovića i drugih.³¹ Smrt ove američke ikone poslužila je jugoslovenskoj strani da javnost podseti i na jugoslovensku nagradu *Kekec*, koja je američkom „majstoru fantazije“ dodeljena 1955. godine.³² Razmere uticaja Volta Diznija na decu u Jugoslaviji potvrđuje i činjenica da su on i njegovi junaci opšte mesto u sećanjima svih generacija koje su odrastale u jugoslovenskom socijalizmu od 50-ih godina. No, Volt Dizni je uticao i na jugoslovenske stvaraoce, a najveći trag tog uticaja su rezultati Zagrebačke škole crtanog filma i blistava karijera Dušana Vukotića, jedinog jugoslovenskog oskarovca. Povodom Diznijeve smrti, a govoreći o počecima rada Zagrebačke škole crtanog filma, Vukotić je, uz ostalo, rekao – „idol nam je bio veliki Dizni“.³³ On je naveo i kako u godini kada su počeli da stvaraju crtane filmove (1950) udžbenika o crtanom filmu u Jugoslaviji nije bilo, te da im je jedina škola bila analiza Diznijevih ostvarenja, koja su često gledali satima, sve dok im preko

²⁸ Библиотека Дизниленд, Политика, 7. децембар 1968, 31.

²⁹ Ж. Богдановић, Мали екран, НИИ, 9. октобар 1966.

³⁰ Исто.

³¹ Д. Вукотић, Сећајући се Волта Дизнија; П. Милосављевић, Једноставно: Волт Дизни, Д. Радовић, Дизнијева поука, Политика, 18. децембар 1966, 17.

³² Д. А., Умро Волт Дизни, Политика, 16. децембар 1966, 11

³³ Д. Вукотић, Сећајући се Волта Дизнија, Политика, 18. децембар 1966, 17.

Luja Adamiča iz Amerike nije stigao priručnik o osnovama animacije Diznijevog animatora Prestona Blera.³⁴

Veliki uticaj Volt Dizni je imao i na pionira slovenačkog stripa, Mikija Mustera, koji je od 1952. počeo da crta antropomorfne životinje – Zvitorepeca, Lakotnika i Trdonju. I sam nastanak Zvitorepeca povezan je sa Diznijem. Kada je, naime, slovenački list za decu *PPP* 1952. godine naručio Diznijev strip, a on nije stigao na vreme, pozvan je Muster da premosti prazninu, i on je tada stvorio jednog od svoja tri najčuvenija junaka, Zvitorepeca, po kome je kasnije nazvana i prva slovenačka strip revija, koja je izlazila 1966–1973. godine.³⁵

S prisustvom Volta Diznija u Jugoslaviji, proces amerikanizacije dobijao je na širini, jer je, uz *diznizaciju* svakodnevice jugoslovenskog detinjstva i pluralizaciju pogleda dece na svet (s jedne strane Kumrovec, s druge Patkovgrad, s jedne strane sedam neprijateljskih ofanziva, s druge Snežana i sedam patuljaka) doprineo da amerikanizacija, u političkom smislu i s političkim porukama, zahvata sve generacijske slojeve. Odrasli su *američki način života* videli u filmovima i televizijskim serijama, u velikoj kući i dobrom automobilu ispred kuće, a deca su isto videla u dogodovštinama Paje Patka i njegovih sestrića. Uz to, i Volt Dizni je prisustvom u Jugoslaviji potvrđivao posebnost jugoslovenskog socijalizma u odnosu na ostale zemlje socijalističkog sveta, a donosio je, kao i sve što je bila amerikanizacija, i spoljnopolitičku dobit.

Na sličan način kao i Dizni, doduše ne uvek efektno poput njega, ali značajno u širem kontekstu sagledavanja amerikanizacije, prodor u Jugoslaviju je napravio i američki strip.

Strip

Iako je strip često sinonim za Volta Diznija, on ima mnogo dužu i složeniju istoriju.³⁶ Njegov razvoj počeo je krajem 19. veka, da bi, vremenom, od zabave za mlade postao deo masovne kulture i predmet analize akademskih studija, kao autentična i autonomna umetnost (tzv. deveta umetnost).³⁷ I strip je bio još jedan od „američkih“ proizvoda, a doživeo je veliki uspon u 20. veku, čemu su, uz Volta Diznija, posebno doprineli stripovi o Tarzanu i o nizu novih super-heroja, čije su dogodovštine objavljivali najpoznatiji američki izdavači stripa.³⁸

Po Maršalu Makluanu, strip pripada svetu igara, svetu modela i prenošenju situacije s jednog mesta na drugo.³⁹ Deca i mladi u Jugoslaviji preuzimali su

³⁴ Исто..

³⁵ „Miki Muster“, <http://www.lambiek.net/artists/m/muster_miki.htm> i <<http://www.sl.wikipedia.org/wiki/zvitopec>> (7. januar 2011)

³⁶ B. Tirmanić, *Ogled o Paji Patku. Deset poglavlja jedne subjektivne istorije stripa*, Beograd 1989, 135.

³⁷ I. Mandić, *Šok sadašnjosti: pristup medijskoj kulturi*, Zagreb 1979, 32–33.

³⁸ R. Šnel (pr.), *Leksikon savremene kulture*, Beograd 2008, 648.

³⁹ M. Makluan, *Poznavanje opština – čovekovih produžetaka*, Beograd 1971, 219.

mahom američke modele, vođeni i izazovima prenošenja situacije s jednog mesta na drugo, jer su preko omiljenih strip-junaka stizali na Divlji zapad, kao i u neki od fantastičnih predela i gradova stvarne ili imaginarne Amerike.

Vežan u osnovi za zabavu, strip ima i drugu dimenziju, jer je, kao mnoga sredstva popularne kulture, bio upotrebljavan u različite svrhe, pa je svoj udeo imao i u ekonomskoj i političkoj propagandi, kao i u propagiranju drugih umetnosti i fenomena.⁴⁰ Kada je o propagandi kroz strip reč, još za vreme Drugog svetskog rata junaci poput Betmena, Supermena, Tarzana, Flaš Gordona, ili Mikija Mause borili su se protiv nacističke Nemačke i Japana, a sofisticirana propaganda je nastavljena i za vreme Hladnog rata.⁴¹ O značaju stripa i svrstavanju jednog dela sveta uz njega, ili protiv njega, svedoči i podatak da je italijanska fašistička vlast zabranila američke stripove, ali je zbog pritiska javnosti morala da odobri povratak *Popaja* na stranice svoje štampe. Američki stripovi su bili zabranjeni i u nacističkoj Nemačkoj.⁴²

U periodu Hladnog rata, strip-junaci, u novim izazovima na međunarodnoj sceni, postali su, u manjoj ili većoj meri, beskompromisni antikomunisti. Strip *Da li je ovo sutrašnjica? (Is This Tomorrow?)*, izlazi 1947. godine u tiražu od četiri miliona primeraka, i u njemu je predstavljena zastrašujuća vizija Amerike u slučaju da pobede komunisti, sa naslovnom stranom na kojoj u plamenu gori američka zastava. Protiv komunista su se u američkom stripu borili i Kapetan Amerika, Supermen, Ajron-men, T-men i drugi.⁴³ Objavljivani su i veliki broj stripova o opasnosti od nuklearne katastrofe i o svemirskim bitkama, ali i o ratu u Koreji i Vijetnamu.⁴⁴

Bez obzira na antikomunističke akcije američkih strip-junaka, oni su brzo posle Titovog sukoba sa Staljinom napravili proboj i na jugoslovensko tržište. Uzme li se u obzir da su stripovi prvo čitalačko iskustvo dece širom sveta, može se zaključiti da su deca u jugoslovenskom socijalističkom društvu već s prvim čitalačkim iskustvima bila, i putem stripa, izložena američkim uticajima i upućivana na prihvatanje američke popularne kulture, ali i kapitalističkog načina života, koji je bio očigledan u većini američkih stripova.

Prodor američkog stripa počeo je, međutim, mnogo ranije. I strip je još jedan od fenomena američke popularne kulture koji je bio prisutan na jugoslovenskim prostorima još u vreme Kraljevine Jugoslavije. Već 30-ih godina, mnogi

⁴⁰ I. Mandić, *Šok sadašnjosti...*, 35.

⁴¹ R. Wagnleitner, *Coca-Colonization and the Cold War. The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War*, The University of North Carolina Press, 1994, 104; S. Tomić, *Strip: poreklo i značaj*, Novi Sad 1985, 28; R. Šnel (pr.), *Leksikon savremene kulture*, 649.

⁴² R. Wagnleitner, *Coca-Colonization and the Cold War...*, 103.

⁴³ S. Heller, „Cold War Design: Battling the Red Menace“

<http://www.hellerbooks.com/pdfs/print_coldwardesign.pdf> (9. januar 2011)

⁴⁴ K. Murphy, „Super Heroes and Cold War Warriors“, <<http://suite101.com/content/super-heroes-as-cold-warriors-a155917>> (9. januar 2011)

dnevni listovi⁴⁵ ali i mnogi specijalizovani listovi posvećeni „devetoj umetnosti“,⁴⁶ objavljivali su stripove *Bak Rodžers* (prvi američki SF strip), *Beti Bup*, *Bim i Bum*, *Detektiv X-9* (najčuleniji strip kriminalističkog žanra), *Džim iz džungle*, *Fantom*, *Flaš Gordon*, *Mika Miš (Miki Maus)*, *Paja Patak*, *Popaj*, *Supermen*, *Tarzan*...⁴⁷ *Politikin zabavnik*, koji je svoju prvu fazu izlaženja imao od 20. februara 1939. do 4. aprila 1941, od prvog broja je objavljivao *Mikija* i *Paju*, a među već tada omiljenim strip junacima bili su *Džim iz džungle*, *Brik Bradford*, *Popaj* i drugi.⁴⁸

Strip je, možda upravo zahvaljujući popularnosti u predratnoj Jugoslaviji, ostao prisutan i za vreme rata, među partizanima, kada se štampaju kratke satirične poruke o Hitleru, uz napomenu „pročitaj i šalji dalje“.⁴⁹ Novo vreme i nova ideologija uspostavljeni posle Drugog svetskog rata nisu, naravno, na početku, zbog potpune okrenutosti Moskvi, imali razumevanja za američku popularnu kulturu, pa su mnogi njeni produkti, uključujući i strip, doživeli udarce. Već 1945. zabranjene su tri sveske stripa *Tri ugursuza za vreme okupacije*, „zbog teške povrede morala i podsticanja na kriminal“.⁵⁰ Tada su na žestoku kritiku nailazili strip-junaci Flaš Gordon i Mandrak, ali su se domaći autori stripova dovijali, pa su, da bi se „deveta umetnost“ održala, pravili stripove poput *Ratko-udarnik*, *čelični partijac*, koji su likom nastavljali tradiciju upravo prokaženih američkih super-heroja, samo u „pakovanju“ poželjnih ideologiziranih sadržaja.⁵¹

Napadi na strip u Jugoslaviji nisu bili tipični samo za socijalizam – 50-ih godina strip doživljava udarce i u Americi, Engleskoj, Francuskoj, Španiji, Italiji, gde se označava kao „socijalno zlo“, dok u Jugoslaviji dobija i (dis)kvalifikacije da je produkt „sitnoburžoaske, potrošačke i malograđanske psihologije“.⁵² Optužbe za nasilje, koje je strip u Jugoslaviji trpeo, izricane su i u Americi, gde je o štetnom uticaju stripa na mlade raspravljao čak i Senat, baveći se negativnim uticajem stripa na psihi, kao i pitanjima koja su zadirala u domen seksualnosti, poput onog zašto je Betmen stalno sa Robinom, a nikad sa nekom devojkom.⁵³ Ideološka rigidnost socijalizma i konzervativizam dela Amerike imali su često iste „mete“, jer su i socijalizam i konzervativizam u mnogo čemu izraz dogmatske svesti, što se pokazalo i u slučaju stripova.

⁴⁵ *Politika*, *Vreme*, *Pravda*, *Vjesnik*...

⁴⁶ *Plavi zabavnik*, *Politikin zabavnik*, *Mika miš*, *Mikijeve novine*, *Oko*, *Mickey strip*, *Novi strip*...

⁴⁷ S. Draginčić i Z. Zupan, *Istorija jugoslovenskog stripa 1*, Novi Sad 1986. Onlajn izdanje: <http://www.rastko.rs/strip/1/zupan-dragincic_1/index_1.html> (18. decembar 2010); B. Павковић, *Наши слатки стрип*, Београд 2003, 109–115.

⁴⁸ В. Павковић, *Наши слатки стрип*, Београд 2003, 109.

⁴⁹ S. Ivkov, „60 godina stripa u Srbiji“ <http://www.rastko.rs/strip/60_godina/60gstripa_03html> (9. januar 2011)

⁵⁰ Isto.

⁵¹ П. Марковић, *Београд између Истока и Запада...*, 476.

⁵² S. Tomić, *Strip: poreklo i značaj*, Novi Sad 1985, 9.

⁵³ T. Jakovina, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945–1955*, Zagreb 2003, 459.

Novonastala situacija izazvana razlazom sa Moskvom otvorila je ponovo jugoslovensko tržište za strip, koji se, posle kratkotrajnog progona, pojavljuje početkom 50-ih godina. Na sajtu posvećenom stripu u Hrvatskoj navodi se da se posle progona iz 1945/46. strip stidljivo vraća 1950. godine, sa okupljanjem strip-crtača i sa nekoliko vestern-priča Andrije Maurovića.⁵⁴ O pojavi stripova već 1951. pisao je zagrebački *Vjesnik*.⁵⁵ Ovaj izdavač je u Hrvatskoj 1952. godine lansirao svoj prvi list u stripu, *Vjesnikov zabavnik*, ali se on brzo ugasio, a zatim su kratkotrajno izlazili listovi *Petko* (1952/1953) i *Miki strip* (1954), da bi pravi uspon stripa u Hrvatskoj obeležio *Plavi vjesnik* (1954–1973). U ovom listu su štampani Diznijevi stripovi, *Princ Valijant*, *Brik Bradford*, *Robin Hud*, *Flaš Gordon*, *Tarzan* i mnogi drugi stripovi američkih, engleskih i italijanskih autora. Pored njih, na vrhuncu popularnosti *Plavog vjesnika*, stripove rade i domaći autori, braća Norbert i Valter Nojbauer, kao i „otac hrvatskog stripa“ i, po mnogim kritičarima najznačajniji jugoslovenski strip autor, Andrija Maurović.⁵⁶

I u Srbiji se već 1951. beleže prve strip-revije – *Naš strip* i *Strip: ilustrovani zabavni list u stripu*. Krajem 50-ih godina, jugoslovenski strip doživeo je dodatnu promociju osnivanjem *Dečijih novina* (1957), a iste godine *Borba* izdaje prvi broj *Kekeca*. Iako je politički upliv na razvoj stripa u Jugoslaviji teško utvrditi, jedna epizoda iz istorije stripa ipak govori o posrednom uticaju i o željenim modelima koje je trebalo preuzimati. Kada je, naime, osnivan list *Kekec*, u godini velikih svemirskih trijumfa Sovjetskog Saveza (*Sputnjik* i slanje Lajke u kosmos), ideja osnivača bila je da ovaj list za decu nosi ime *Lajka*. Na ovakvu odluku usledila je burna reakcija političkog vrha (pre svih, Edvarda Kardelja), pa je list pre izlaska prvog broja preimenovan u *Kekec*.⁵⁷ I u *Kekecu* su objavljivani mnogi stripovi stranih autora, među kojima i Diznijevi *Maza* i *Lunja* i *Petar Pan*, kao i *Princ Valijant*.⁵⁸

Očigledno je da se jugoslovenska vlast 50-ih lomila, kao i u mnogo čemu što je imalo veze sa Zapadom, između napada na strip i njegovog prihvatanja. Kako o tom periodu svedoči Bogdan Tirnanić, njemu je jedan od prvih zadataka u GKNOJ⁵⁹ za Beograd bio da napiše „interno upotrebljiv tajni materijal o Flašu kao reklamnom agentu Pentagona“, a kad je to odbio, ponuđeno mu je da napiše „pamflet protiv Bima i Buma“. Tirnanić, po sopstvenom svedočenju, nije hteo ni to, da bi brzo potom došlo do „neodoljivog talasa demokratizacije“, kada su stripovi „polako ali definitivno počeli da osvajaju mesto pod suncem“.⁶⁰

⁵⁴ „60 godina hrvatskog stripa“, <<http://comics.cro.net/hrtstr2.html>> (8. januar 2011)

⁵⁵ T. Jakovina, *Američki komunistički saveznik...*, 459.

⁵⁶ „Plavi vjesnik“, <<http://www.stripforum.hr/leksikon/magazin/plavi-vjesnik/#2>> (6. januar 2011)

⁵⁷ Z. Zupan, *Strip u Srbiji 1955–1972...*

⁵⁸ В. Павковић, *Нау слатку стрип...*, 116.

⁵⁹ Gradski komitet Narodne omladine Jugoslavije.

⁶⁰ B. Tirnanić, *Ogled o Paji Patku...*, 9.

Stripovi su 60-ih bili prisutni i u specijalizovanim časopisima, ali i u skoro svim jugoslovenskim štampanim medijima, te se i zbog toga šezdesete smatraju zlatnim dobom stripa u Jugoslaviji. Njihovi tiraži dosežali su fantastične cifre u odnosu na broj stanovnika, jer se u zemlji štampalo više od 12 miliona primera stripova.⁶¹ Pored specijalizovanih časopisa posvećenih stripu, i pored mnogih pionirskih i omladinskih časopisa, stripovi su objavljeni i u dnevnoj i nedelnoj štampi. U *TV novostima* su, tako, izlazili iz broja u broj (*Braća Maverik, Teksas Džek, Ljubav u Las Vegasu, Tom Miks...*), a *Ilustrovana politika* je jednu stranu posvećivala stripu. I mnogi dnevni listovi su svakodnevno donosili stripove. *Politika Ekspres* je, na primer, 1966. svakodnevno objavljivala „strip godine“ *Modesti Blejz*, a da je objavljivanje stripova imalo i svoje komercijalne i marketinške komponente svedoči podatak da su izdavanje ovog stripa, pored *Politike Ekspres*, omogućili i „Zavodi Crvena Zastava“ iz Kragujevca.⁶² Sredinom 60-ih, u *Mikijevom almanahu* su objavljivane edicije „tankih svezaka uvoznih stripova“ američke agencije Marvel,⁶³ što se dogodilo pre nego u nekim zemljama Zapadne Evrope, poput Francuske, koja se „branila“ od amerikanizacije embargom na uvoz stripova iz SAD.⁶⁴

Promociji stranog, mahom američkog, stripa doprinela je i Biblioteka Lale, koja je izdavala *Robina Huda, Tri musketara, Tarzana i Red Rajdera*, da bi od kraja 60-ih godina glavni akteri ovih svezaka postali Marvelovi super-heroji.⁶⁵ I časopisi *Zenit* i *Panorama* (pokrenuti 1965) objavljivali su prvenstveno britanske i američke stripove, a *Panorama* je, po Vasi Pavkoviću, zabeležena i kao „najkvalitetnija stripovska revija u Jugoslaviji“.⁶⁶

Ljubitelji stripa kao jedan od ključnih momenata u istoriji stripa u Jugoslaviji beleže 1968. godinu, kada Dnevnik iz Novog Sada pokreće dve značajne strip-edicije *Zlatnu seriju* (1968–1992) i *Lunov magnus strip* (1968–1993), u kojima su objavljivani *Teks Viler, Zagor, Tim Dasti, Lun – kralj ponoći* i drugi. Iako su u ovim edicijama izlazili uglavnom stripovi italijanskih autora, reč je bila o posebnoj, „posrednoj“ amerikanizaciji, kao i sa „špageti vesternima“, jer se radnja ovih stripova uglavnom odvijala na Divljem zapadu ili u Severnoj Americi (*Kapetan Mark, Zagor*).⁶⁷ Slična, „posredna“, amerikanizacija usledila je i kasnije, naročito sa italijanskim stripom *Alan Ford*, čija se radnja odvija u Njujorku.⁶⁸

⁶¹ S. Tomić, *Strip: poreklo i značaj*, 10.

⁶² *Политика*, 4. август 1966, 17.

⁶³ Marvel Comics Group je osnovan 1939. godine, kao kompanija koja se bavi objavljivanjem stripova. Među glavnim Marvelovim junacima su Spajdermen, Ajronmen, X-men, Kapetan Amerika i drugi.

⁶⁴ S. Ivkov, „60 godina stripa u Srbiji“...

⁶⁵ В. Павковић, *Наш слатки ступ...*, 123.

⁶⁶ Isto, 129–135.

⁶⁷ Vidi: <<http://stripovi2.tripod.com>>, <http://sr.wikipedia.org/sr/Lunov_Magnus_Strip>, <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/read.php_id=901> (5. januar 2011)

⁶⁸ *Alan Ford* je u Jugoslaviji počeo da izlazi 1972, u izdanju zagrebačkog *Vjesnika*.

I čuveni filmski i strip junak Tarzan bio je na bioskopskim platnima i na kioscima širom Jugoslavije, a 60-ih godina ulazi i u knjižare i biblioteke. O njegovim avanturama štampano je čak pet tomova autora E. R. Borouza, u reprezentativnoj opremi, u izdanju *Epohe* iz Zagreba. Ove knjige bilo je moguće kupiti na kredit u deset rata, kako su prodavane i najvrednije knjige klasika svetske i domaće književnosti, a nudene su svim generacijama, uz ocenu da je „ljubimac omladine čitavog sveta“ u štampanoj verziji „vredan poklon za decu, a za vas ugodan odmor i razonoda“.⁶⁹

Ubrzo je i strip, kao i film, kao i skoro sve što je predstavljalo amerikanizaciju i okretanje Zapadu, počeo da radi za komunizam – sama nadležna služba Agitpropa je priznavala da zvanični omladinski listovi objavljuju stripove, jer ih bez stripova niko ne bi kupovao.⁷⁰ Prihvatajući da američki stripovi budu i „mamci“ za domaće političke sadržaje, vlast kao da je pokazivala da čvrsto veruje u svoju politiku i ideologiju i u njenu superiornost. Već u drugoj polovini 50-ih godina stripovi su u Jugoslaviji osvojili najrazličitije pionirske i omladinske listove, ali i vojne. Tu situaciju vlast je „amortizovala“ podstičući stvaranje domaćeg stripa, stripa sa domaćim temama. Tako je u listu *Narodna armija* početkom 1956. raspisan konkurs za strip, sa unapred preciziranim temama: „narodno-oslobodilačka borba, naša istorija ili iz života savremenog vojnika“, a u listu *Krila armije* izlazio je strip *Diverzanti*.⁷¹ U glasilu boraca NOB-a 4. jul, stripove su plasirali Ivo Kušanić (*Majstorije druga Srećka*) i Ivica Koljanin (*Nesalomljivi*).⁷² O sprezi vlasti i stripa, odnosno o potrebi vlasti da strip radi za sistem i za promovisanje određenih vrednosti svedoči i konkurs *Plavog vjesnika* iz 1960. godine, kada je prva nagrada za najuspešnije ostvarenje „sa temom iz omladinskog života“ iznosila 100.000 dinara.⁷³ I svojevrsno amortizovanje zapadne popularne kulture, odnosno amerikanizacije svodilo se često, pa i sa stripom, na njeno, manje ili više uspešno kopiranje. Teme iz NOB-a, kao jedna od poluga propagande u jugoslovenskom socijalizmu, i to „američkim oružjem“, kao što je bio slučaj sa rokenrolom, a još više sa „partizanskim vesternom“,⁷⁴ bile su prisutne u jugoslovenskom stripu sve do sredine 80-ih godina. Već pedesetih i šezdesetih, popularišući tekovine NOB-a, nastaju stripovi *Doživljaji Nikolettine Busraća*, *Skojevci iz male luke*, *Kurir pete čete*, *Partizanske priče*, *Život za slobodu...*⁷⁵ Vrhunac je

⁶⁹ Reklama za knjige *Tarzan*, *Политика*, 6. јун 1965, 32.

⁷⁰ П. Марковић, *Београд између Истока и Запада...*, 477.

⁷¹ Z. Zupan, *Strip u Srbiji 1955–1972...*

⁷² S. Ivkov, „60 godina stripa u Srbiji“...; *Nesalomljivi* su paralelno izlazili u listovima 4. jul i *Vjesnik*.

⁷³ „Plavi vjesnik“, <<http://www.stripforum.hr/leksikon/magazin/plavi-vjesnik/#2>> (6. januar 2010)

⁷⁴ O „partizanskim vesternima“ videti: R. Vučetić, „Kauboji u partizanskoj uniformi (Američki vesterni i partizanski vesterni u Jugoslaviji šezdesetih godina 20. veka)“, *Tokovi istorije*, 2/2010, 130–151.

⁷⁵ S. Ivkov, „60 godina stripa u Srbiji“...

predstavljao strip Desimira Žižovića Buina⁷⁶ *Mirko i Slavko*, čiji su junaci bili dečaci, partizani-kuriri, koji su se hrabro borili protiv Nemaca. Ovaj strip prvobitno je izlazio u seriji stripova *Nikad robom* (1963–1979), u kojoj su objavljivani stripovi s temama iz više različitih perioda jugoslovenske istorije. Zbog velike popularnosti junaka Mirka i Slavka, i zbog tiraža koji su dostizali i 200.000, oni su od 1969. počeli da izlaze u okviru posebne edicije *Mirko i Slavko*.⁷⁷ O tome koliko je ovaj način promovisanja tekovina NOB-a bio važan, možda najbolje svedoči i cena ovih stripova. Edicija *Nikad robom* je godinama koštala 60 para,⁷⁸ što govori o povlašćenom položaju koji su imali stripovi, iako su često karakterisani kao „šund literatura“.

U preuzimanju američke forme za „pakovanje“ socijalističkog sadržaja, sa stripom se otišlo čak i dalje nego s, recimo, „partizanskim vesternima“, jer su likovi Mirka i Slavka, baš onako kako se s popularnim strip-junacima radilo u Americi, štampani na majicama, na sveskama, na omotima za udžbenike i na školskim torbama, a o njima je 1973. godine snimljen i igrani film *Mirko i Slavko* u režiji Branimira Torija Jankovića.

Pored „partizanskog“ stripa, kao novog žanra, i kao svojevrsnog vida amerikanizacije jugoslovenskog stripa i „jugoslavizacije“ američke popularne kulture, u domaćem stripu očiglednu amerikanizaciju pokazuju i autori, kao i teme koje su obrađivali. Tako, na primer, Jovan Stojanović pod pseudonimom John Radley objavljuje stripove *Kauboj Džim* i *Obračun u San Kriku*, a Miroslav Cvetković objavljuje stripove pod pseudonimom Mickey Flowers.⁷⁹ Ovu vrstu amerikanizacije diktirali su, sigurno, i komercijalni momenti, odnosno svest autora i izdavača šta publika želi. O amerikanizaciji svedoči i „prebacivanje“ popularnih američkih TV serija u strip, te je tako u *Politički ekspres* izlazio strip *Ben Kvik* po tada najpopularnijoj seriji.⁸⁰ Autori Paja Stanković i Vojin Vitezica objavljivali su strip *87. policijska stanica*, pod pseudonimima Paul Sten i Vil Viki, a Miodrag Marković i D. Janković Beli objavili su tri stripovane epizode serije *Razgolićeni grad*.⁸¹

Šezdesetih godina, strip je, sve u svemu, bez obzira na to da li se radilo o *Tarzanu* ili *Mirku i Slavku*, postao prisutan svuda – i kao fenomen 20. veka, i kao neodvojiv deo popularne kulture, i kao nezaobilazan element uređivačke politike štampanih medija, i kao važna „stavka“ u izdavaštvu. Iako je bilo onih koji su povremeno dizali glas protiv stripa, označavajući ga kao zabavu koja kvari omladinu, veći pritisci se ipak nisu događali, možda upravo zato što je i strip radio za si-

⁷⁶ Paradoksalno, ali je tvorac najlegendarnijeg „partizanskog stripa“ *Mirko i Slavko*, Desimir Žižović Buin, bio pripadnik Ravnogorskog pokreta i ilustrator listova *Mladi Ravnogorac* i *Ravnogorski borac*.

⁷⁷ Z. Zupan, *Strip u Srbiji 1955–1972...*

⁷⁸ В. Павковић, *Наши слатки стрип...*, 125

⁷⁹ Z. Zupan, *Strip u Srbiji 1955–1972...*

⁸⁰ *Политика*, 17. фебруар 1968, 19.

⁸¹ Z. Zupan, *Strip u Srbiji 1955–1972...*

stem. S druge strane, popularnost stripa donosila je veliku zaradu, a očigledno je da su mnoga izdavačka preduzeća, kao i filmski distributeri, često stavljali profit ispred ideologije, što je bio još jedan od čudnih kapitalističkih običaja u komunističkom društvu.

Pravi napadi na strip, usledili su tek početkom 70-ih godina, i to ne iz ideoloških razloga. Ova vrsta literature našla se na udaru u borbi protiv „kiča i šunda“. Zakon „protiv kiča i šunda“, koji je donet 1971, a stupio na snagu 1. jula 1972, zadao je stripu znatno teži i dugotrajniji udarac od ideoloških udaraca iz kratkog posleratnog perioda, što je još jedan od priloga za proučavanje kulturne i društvene istorije 70-ih godina.

„Zabavna literatura“

Poseban tok popularne kulture 20. veka, vezane za čitanje, pored stripova, činili su „krimići“ i vestern romani, koji su postali svetski i planetarni fenomen, a koji su neke civilizacije i kulture suviše snažno obeležile svojim pečatom,⁸² tako da se ovaj žanr mahom vezuje za Ameriku, odakle se proširio po cejoj planeti.

I čitalačka publika u Jugoslaviji imala je mogućnost da čita hit-romane tog vremena, jer su jugoslovenski izdavači pratili najnoviju američku književnost i tamošnje bestseler liste, tako da su pred jugoslovenske čitaoce stizali naslovi koji spadaju u najčitanije knjige 60-ih godina. Sama decenija počela je odjekom knjige *Gradić Pejton*, objavljene u Zori iz Zagreba 1959, samo tri godine posle njenog američkog prvog izdanja. Knjiga koja je stekla veliku popularnost u Americi, i po kojoj je snimljen i istoimeni film, u Jugoslaviji je dobila možda najjaču reakciju u TV seriji, prikazivanoj od kraja 1969. godine. Roman *Gradić Pejton* američke spisateljke Grejs Metelijus, jugoslovenska kritika je propratila pohvalama zato što je „otvoreni problem američke porodice i društva, roditelja i dece, škole i crkve, iznet na način skandalozne hronike“, i zato što „nema umetničku vrednost, ali otvoreno saopštava neke istine života“.⁸³ Mnogi američki krimi i vestern romani dodatno su aktuelizovani zahvaljujući filmovima, pa je popularna krimi biblioteka („Zelena biblioteka“) objavila roman Džeka Trevora *Storija Nevolve sa Harijem*, po kome je Alfred Hičkok snimio svoje poznato ostvarenje.⁸⁴ Posebnu pažnju čitalačke publike zadobio je i roman Trumana Kapotija *Doručak kod Tifanija*, koji je u trenutku objavljivanja (1968), kao film već stekao kulturni status kod jugoslovenske publike⁸⁵ i u štampi dobio odlične kritike.⁸⁶

⁸² I. Mandić, *Šok sadašnjosti...*, 151.

⁸³ M. Максимовић, *Скандалозна хроника, Илустрована политика*, 5. јануар 1969, 41.

⁸⁴ M. Максимовић, *Илустрована политика*, 23. фебруар 1960, 39.

⁸⁵ Film *Doručak kod Tifanija* (r. Blejk Edvards, 1961) imao je jugoslovensku premijeru 1965. godine.

⁸⁶ *Doručak kod Tifanija*, НИН, 22. децембар 1968, 14.

Pored praćenja „zvaničnih tokova“ američke književnosti – od klasika, do modernih i u Americi provokativnih pisaca, poput Džona Apdajka i Henrija Milera,⁸⁷ veliki deo oblasti književnosti nalazio se u nekoj vrsti sive zone, i spada u fenomen „zabavne literature“ (tzv. X-romani, roto-romani...), koja je naročito bila rado čitana među mladima, ali je ova literatura danas gotovo u potpunosti neuhvatljiva za analizu. Tih romana nema u statistikama najčitanijih knjiga, a nema ih ni u bibliotečkim katalozima, mada o njihovoj prisutnosti svedoče mnogobrojne analize ideoloških komisija, koje su se bavile problemom kiča i šunda, kao i problemima omladine. Opasnost od takve literature uočena je već 1951. godine: „Postoji opasnost da naša izdavačka preduzeća krenu putem izdavanja senzacionalističke, kriminalne, pa i pornografske literature koja pogoduje lakom i još nedovoljno razvijenom ukusu najširih čitalaca... Tako se u poslednje vreme u našim knjižarama i kioscima sve više pojavljuju senzacionalistički, kriminalni i reakcionarni stripovi, pornografske ilustracije i detektivski romani“⁸⁸

O tome da je popularna literatura sticala sve veću čitalačku publiku već od 50-ih godina, kada i počinje njen uspon, svedoče i podaci o tiražima knjiga te vrste, „od 25–35.000 koji se sav rasproda“.⁸⁹

I pored relativno oštarih kritika ovog žanra u ideološkim komisijama, X-romani su bili izuzetno čitani, što pokazuju mnoge ankete u novinama. Srednjoškolci anketirani na temu šta najviše čitaju, naveli su „kriminalne romane“, „bisere vesterna“, „vesterne Poni“, „X-100 romane“, „foto-romane“, „crne serije“, „Zelenu biblioteku“...⁹⁰ *Politika* je reklamirala i *Rotobiblioteku*, koja je nudila 100 naslova za 80 dinara, a moguće je bilo nabaviti i pojedinačne primerke, od kojih su neki koštali samo 60 para, što je bilo jeftinije od dnevnih novina.⁹¹ I ozbiljni nedeljnici, poput *NIN*-a, nisu odolevali ovom književnom žanru, pa je tako u skoro svakom broju objavljivan neki od krimi romana, a od 1962. u ovom nedeljniku štampan je ciklus američkih krimi priča „Hičkok je odabrao za vas“.

Šezdesetih godina, produkcija ove vrste popularne literature doživela je pravi procvat. Samo u 1964. godini, *Duga* je izdavala krimi romane u dve serije (Zeleni i Plavi dodatak), u svakoj sa po 26 knjiga godišnje. Novosadski *Dnevnik* je u ediciji Detektivski romani izdavao po deset knjiga na svaka tri meseca, a zagrebačka *Privreda* je štampana dve knjige mesečno.⁹² Po proceni Predraga Markovića, samo su ova tri preduzeća godišnje izdavala 116 krimi romana u tiražu od 3,3 miliona primeraka.⁹³ Popularni romani plasirani su i u sveskama koje su izla-

⁸⁷ Opširnije u: R Vučetić, *Amerikanizacija u jugoslovenskoj popularnoj kulturi '60-ih*, Beograd 2011 (doktorska disertacija), 148–153.

⁸⁸ AJBT, KMJ-II-6-d/9, 1951, Informacija Saveta za nauku i kulturu o stanju izdavačke delatnosti.

⁸⁹ AJ, 142–33–02–40/2, Izdavačka delatnost i organizacija plasmana knjige, april 1961.

⁹⁰ *Шта читају млади*, Базар, VI, бр. 106, 15. фебруар 1969, 34.

⁹¹ *Политика*, 14. децембар 1968, 32.

⁹² П. Марковић, *Београд између Истока и Запада...*, 483.

⁹³ Исто.

zile nekoliko puta nedeljno, a čiji su najpoznatiji izdavači bili *Lykos* iz Zagreba, splitska *Slobodna Dalmacija* i mariborski *Večer*. Oni su, uz sve to, stizali do čitalaca i feljtonizovano, u dnevnim novinama, a samo *Politika* objavljivala je 150 naslova godišnje.⁹⁴ Zoran Janjetović, za 1970/71, kada tiraži ove vrste „literature“, doživljavaju vrhunac, navodi podatak da je u Jugoslaviji tada izlazila 71 serija roto-romana i stripova sa 2.140 izdanja, u godišnjem tiražu od 90.467.000!⁹⁵

Neretko označavana kao šund, ova literatura, u kojoj su najzastupljeniji bili američki krimi i vestern romani, dopirala je, kako je pisala štampa, „i u najudaljenija mesta naše zemlje“, a statistike su beležile da „ima učenika koji godišnje pročitaju i do 100 romana krimi ili vestern sadržine“, kakvi su bili *Bitka za ranč*, *Obračun u Teksasu*, *Mladić sa koltom*, *Apaško zlato*, *Tajna starog kolta* i drugi.⁹⁶ Prema rezultatima ankete Biblioteke grada Beograda sprovedene nad 2500 učenika iz 120 osnovnih škola, objavljenim u *Borbi*, najčitanije knjige bile su *Vinetu* i *Dejvi Krokot*, da bi posle njih, sa upola manje glasova, na listi najpopularnijih knjiga bili *Orlovi rano lete*, *Družina Sinji galeb* i *Tom Sojer*. Jedno od pitanja iz ove ankete potvrđivalo je otkud ovolika popularnost zabavnih i avanturističkih romani – mladi su u njima tražili zabavu i razonodu, i nisu ih čitali „radi sticanja znanja“.⁹⁷

Na poplavu šund-literature, kako su ovakvi romani najčešće ocenjivani čak i u novinama koje su ih objavljivale, ukazao je 1963. i Josip Broz Tito („Nikada se u našoj zemlji nije toliko prevodila i štampala šund literatura“), uz upozorenje da „takva literatura ima veoma loš uticaj na omladinu“.⁹⁸ Ipak, kao što je bio slučaj i sa većinom ostalih Titovih „upozorenja“ vezanih za popularnu, ali i visoku kulturu, do krupnih rezova nije došlo, a mladi su i dalje nastavili da čitaju „šund literaturu“, prenoseći se iz sveta samoupravnog socijalizma u svet pretrija, Divljeg zapada, *saloon*-a, ali i u četvrti Njujorka i Čikaga, pa i u svemirske visine.

Nalazeći se u „sivoj zoni“, koju je bilo teško kontrolisati, krimi romani su u socijalističkom razdoblju pravili i „ekscese“, koji, međutim, nisu prerastali u ozbiljnije slučajeve. O tome slikovito govori jedan stenogram sa sednice Ideološke komisije GK SKS, u kome je zabeleženo: „Dogodiće se samo nama da prenoseći, mi pravimo kikseve, tako da kod nas može da se pojavi i izađe kriminalac u kome se drastično crne društvene prilike u socijalizmu, ... da se govori kako je ljudima u socijalizmu dosta socijalizma.“⁹⁹ Svodeći stvar na „kiks“, iako je u pitanju bila politička kvalifikacija prvog reda – da je ljudima u socijalizmu dosta

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ Z. Janjetović, *Od Internacionale do komercijale...*, 242.

⁹⁶ *Лектура основаца*, Политика, 16. јун 1965, 8.

⁹⁷ Б. Јовановић, *Винету – најчитанији*, Борба, 8. јануар 1963, 7.

⁹⁸ *Говор друга Тита на Конгресу омладине*, Борба, 24. јануар 1963, 2.

⁹⁹ IAB, GK SKS Beograd, K-177, Stenografske beleške sa sastanka koji je organizovala Ideološka komisija GK SKS sa grupom javnih i kulturnih radnika o tome šta se podrazumeva pod kičom i šundom, održanog 27. juna 1964.

socijalizma, Ideološka komisija je na „eksces“ samo ukazala, minimizirajući time bitniji uticaj krimi romana na ukupne društvene i političke prilike.

O prisustvu Jugoslavije u procesima amerikanizacije i u globalnim procesima govori i marginalni, pa i bizaran slučaj Kerila Česmena, američkog osuđenika na smrt.¹⁰⁰ On je zaokupljao pažnju protivnika smrtne kazne širom sveta, ali i šire publike, željne njegovih zatvorskih beležaka i romana. U američkim i zapadnim medijima o njemu se pisalo iz dana u dan. Uoči izvršenja smrtne kazne, i neposredno po njenom izvršenju, Česmenom se intenzivno bavio i jugoslovenski nedeljnik NIN,¹⁰¹ koji je od juna 1960. počeo da objavljuje kao feljton „poslednji roman Kerila Česmena *Dečak je bio ubica!*“,¹⁰² a iste godine u Zagrebu je objavljena i knjiga *Slučaj Chessman*.¹⁰³

Visoki tiraži i čitanost krimi romana mogli su, svakako, da utiču i na jugoslovenske pisce. O rezultatima tog uticaja nema, međutim, ozbiljnijih tragova. Strip je u tom pogledu, očigledno, bio uticajniji. No, postojali su i domaći pisci čiji su romani, nalik zapadnim krimi romanima, objavljivani u novinskim izdavačkim kućama kao „crne serije“ i „zelene biblioteke“, ili kao feljtoni, a jedan od najpoznatijih i najproduktivnijih bio je Živorad Mihajlović, koji je samo u periodu od 1954. do 1960. godine objavio 25 krimi romana.¹⁰⁴

U sagledavanju stvarnog uticaja ovog žanra na jugoslovenske stvaraoce posebna ograničenja predstavlja i teško utvrđivanje autorstva mnogih tada objavljivanih krimi romana, jer su se domaći autori „skrivali“ iza anglo-američkih imena, da bi omogućili bolju prođu svojih dela. Jedan od značajnih autora svakako je bio Nenad Brixy, hrvatski novinar, pisac, legendarni urednik *Plavog vjesnika* i prevodilac stripa *Alan Ford*. On je bio poznat po nizu krimi romana o junaku Timoti Tačeru, s radnjom smeštenom na Zapad, od kojih su najveći uspeh imali *Mrtvacima ulaz zabranjen* i *Hollywood protiv mene*, a napisao je i krimi roman sa domaćom tematikom u domaćem ambijentu, *Zagrebačka veza*.¹⁰⁵

O željama, pa i potrebama, da i jugoslovenski autori pišu „krimiče“, svedoče podsticaji izdavačkih kuća u tom pravcu, poput konkursa Izdavačkog preduzeće *Duga* za najbolji kriminalistički roman.¹⁰⁶ Rezultat ovog konkursa ukazuje

¹⁰⁰ Caryl Chessman (1921–1960) 1948. u Kaliforniji osuđen je na smrt zbog mnogobrojnih pljački i silovanja. Ova smrtna kazna je izazvala reakcije širom sveta, koje su, zajedno sa njegovim molbama za pomilovanje, uticali na to da je presuda odlagana 12 godina, sve do 3. maja 1960, kada je pogubljen.

¹⁰¹ *Живот или смрт за Чесмена* и Р. Константиновић, *Шта се рађа из пепела*, НИН, 20. март 1960; *Операција грамофонске плоче треба да спасе Чесмена*, НИН, 10. април 1960; Р. Константиновић, *Размишљања о Чесмену и његовој смрти и Последњи Чесменови интервју*, 8. мај 1960; *Чесменов тестамент и смрт – минут по минут*, НИН, 15. мај 1960.

¹⁰² НИН, бр. 492, 12. јун 1960.

¹⁰³ *Slučaj Chessman: dvadeset godina pred plinskom komorom*, Zagreb 1960.

¹⁰⁴ *Наши криминални роман*, НИН, бр. 497, 17. јул 1960, 8–9.

¹⁰⁵ Исто; „Nenad Brixy“ <http://www.hr.wikipedia.org/wiki/Nenad_Brixy> (4. januar 2010)

¹⁰⁶ *Наши криминални роман*, НИН, бр. 497, 17. јул 1960, 8–9.

na potpun uticaj američkih krimi romana na jugoslovenske stvaraocce. Pobjednik konkursa M. Nikolić objavio je od svog prvog krimi romana 1957. do 1960. godine desetak ostvarenja u Džepnoj knjizi, Zelenoj biblioteci i u dnevnim i nedeljnim novinama, a po romanu *Špijun X javlja* 1960. snimljen je i film, u režiji Františka Čapa. Kako je o Nikoliću pisala štampa, ovaj nekadašnji čitalac krimi romana iz Virovitice stekao je popularnost u Jugoslaviji „presađivanjem“ američkih krimi priča i zapleta u jugoslovenski milje. I on sam je, u izjavama, govorio da uzbudljiv krimi roman ne mora da se odigrava „u mračnom Sohou, nego u nekom gradiću Jugoslavije, može da bude dinamičan i ako nema u njemu jurnjave automobilima po ulicama Čikaga. ... A junaci ovog žanra, često daleki, nama strani, kroz domaći, kriminalni roman mogu da postanu deo naše sredine, obojeni bojama našeg društva, sa problemima sadašnjosti“.¹⁰⁷

Procene M. Nikolića potvrdio je roman *Apisova obaveštajka* drugog jugoslovenskog autora, M. Jankovića, dospevši na listu 100 romana Rotobiblioteke, na kojoj su bili uglavnom američki pisci.¹⁰⁸

Još jedan vid „čitalačke amerikanizacije“ vezan je za jugoslovenski odnos prema *Plejboju*, čuvenom američkom časopisu „za muškarce“. Prvi primerci *Plejboja* pojavili su se na kioscima širom Jugoslavije u proleće 1969. godine. Taj trenutak *Politika* je registrovala na strani posvećenoj kulturi, ističući da pored domaćih magazina za muškarce (*Start, Magazin, Eva i Adam, Čik* i dr.), u Jugoslaviji ima i stranih „muških časopisa“ *Plejboj, Lui, Plejmen, Er* i *Penthaus*.¹⁰⁹

I ovim segmentom svoje svakodnevice, Jugoslavija se u potpunosti razlikovala od Sovjetskog Saveza i zemalja iza „gvozdena zavese“. U *Duhu vremena* (1962), Edgar Moren je naglašavao da se u SSSR-u i u Kini erotika ne može zamisliti, odnosno da je ona potisnuta slika, smeštena u tajni okvir ličnog života.¹¹⁰ Kada su erotski/pornografski magazini u pitanju, i ovde se dostupnost svodila na podzemne kanale i na tzv. *sexizdat*, a gledano očima Zapada, seks je u Sovjetskom Savezu bio *terra incognita*.¹¹¹ Pravljenje fotografija i filmova erotikog sadržaja sankcionisano je Krivičnim zakonikom, prema kome je i unos u SSSR materijala koji su sadržavali „pornografiju“ bio strogo zabranjen. Cenzura je čak zabranjivala i opisivanje polnog akta u književnosti, a sve ove zabrane, spojene sa prirodnim radoznalošću, doprinele su tome da su sovjetski državljani na službenom putu u „kapitalističke“ zemlje težili da nabave, ili bar pregledaju, erotske i pornografske časopise.¹¹² Mada ni Jugoslavija, formalno, nije otvorila vrata por-

¹⁰⁷ После наше анкете о криминалном роману, НИН, 24. јул 1960, 9.

¹⁰⁸ Политика, 14. децембар 1968, 32.

¹⁰⁹ Сексуално образовање, Политика, 12. септембар 1969, 12.

¹¹⁰ Е. Море, *Дух времена*, 1, Београд 1979, 143.

¹¹¹ „Behavior: Sex in the Kremlin's Shadow“, *Time*, July 23, 1979.

<<http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,947085-2,00.html>> (3. februar 2011)

¹¹² А. Тимофејев, *Приватни живот совјетског човека*, Београд 2011 (у штампи). За ове податке велику захвалност дугујем др Алексеју Тимофејеву.

nografiji, što uostalom nisu činile ni mnoge zapadne zemlje, erotski sadržaji bili su na jugoslovenskim prostorima očigledno dostupni.

Na tragu jugoslovenske otvorenosti u odnosu na pokazivanje seksualnosti, *Politika* je naglašavala da je pojava *Plejboja* „pohvalna“ zbog borbe protiv patrijarhalnog morala i kao izazov „tradicionalnim normativima ponašanja“.¹¹³ Štaviše, *Plejboj* je predlagan za uzor ostalim domaćim časopisima, jer se u njemu „ne piše lako“, već se radi o časopisu za ozbiljnim temama, u kome se objavljuju intervjui sa ličnostima poput Makluana, Kjubrika, Normana Majlera, Pitera Bruka i drugim.¹¹⁴ I Igor Mandić je u knjizi *Šok Sadašnjosti – pristup medijskoj kulturi*, u delu posvećenom časopisima, istakao da su „muški časopisi“, koje neki svrstavaju u pornografiju, odbranjivi i kao estetski doterani magazini „koji mogu samo potpomoći trend opće demokratizacije svih ljudskih prava“.¹¹⁵ I on je, kao i *Politika* iz 1969. godine, naglasio da listovi poput *Plejboja* „svojim štivom potpomažu širenju seksualne prosvijećenosti, populariziranju znanstvene spoznaje, kultiviraju svoje potrošače“.¹¹⁶

Naravno, ostaje pitanje da li je ovoliko otvorena seksualnost, i to po američkom modelu, radila za jugoslovenski socijalizam, ali je u svakom slučaju izvesno da je „seksualna otvorenost“ Jugoslavije činila život u socijalizmu zanimljivijim i sličnijim životu na Zapadu. Odlukom da na jugoslovensko tržište uđu časopisi *Plejboj*, *Lui* i *Pentahus*, kao i štampanjem integralnog Henri Milera, što tada nije bilo moguće ni u Americi, gde je bio cenzurisana, jugoslovenska vlast je Zapadu, ali i Istoku, pokazivala još jednu vrstu modernosti i otvorenosti.

Sve sa američke književne scene, i to u njenom najširem vidu – od stripova i književnosti za decu i mlade, hit romana, krimi romana, vestern romana, erotskih magazina ili (polu)pornografske literature, do samih vrhova tadašnje savremene američke književnosti, bilo je, dakle, dostupno i u Jugoslaviji, i moglo je da čini deo jugoslovenske čitalačke svakodnevice. Tako su se amerikanizovala svi slojevi društva, jer je u raznolikosti žanrova svako mogao da nađe nešto za sebe, što u bibliotekama, što na bilo kom kiosku u najudaljenijim krajevima Jugoslavije. I u elitnim izdavačkim prostorima, kao i u „sivoj zoni“, Amerika je, sve u svemu, imala svoje vidno mesto.

Diznizacija u Jugoslaviji 60-ih godina upotpunjuje sveukupan pogled na svakodnevicu mladih i ukazuje na dve strane jugoslovenske mladosti, kao i jugoslovenskog društva. Mladi su mogli istovremeno da budu u pionirskim organizacijama ili Savezu socijalističke omladine, da učestvuju na radnim akcijama i sletovima povodom Titovog rođendana, ali i da gledaju američke crtane filmove, čitaju Diznijeve stripove i X-romane. Tako je u Jugoslaviji dobijen još jedan čudan hibrid amerikanizovane mladosti, koja je u isto vreme bila i socijalistička mladost.

¹¹³ Сексуално образовање, Политика, 12. септембар 1969, 12.

¹¹⁴ Исто.

¹¹⁵ I. Mandić, *Šok sadašnjosti...*, 81.

¹¹⁶ Исто, 84.

Radina Vučetić

„DISNEYISATION“ OF THE CHILDHOOD AND YOUTH
IN SOCIALIST YUGOSLAVIA

Summary

One of the specific features of the Socialist Yugoslavia was a presence of the Disney's production, American cartoons, crime-literature and erotic magazines. They were wide spreaded from the stores, book-shops to the libraries in whole Yugoslavia. It was the sole country from the other side of the Iron Curtain, where was possible to obtain Mickey Mouse Almanach, some of the Marvel Productions cartoons, Playboy magazine and numerous X-novels on nearly any corner shop trough the 1960-ties. It was paradox that the Yugoslav children took the Pioneer oath and carrying red scarfs on one side, while having the childhood with Disney cartoons which took them into a world of fantasy, and even in the world of capitalism, on the other hand. This unusual ideological paradox brought to Yugoslavia a specific advantages: in the eyes of the West it was treated as much more liberal, while overtaking the cartoones, Communist Party youth organisations manipulated with their contence, using it as a kind of attraction to their idelogical aims.